

Pas tijdens en na de Tweede Wereldoorlog zou die gedachteswisseling echt op gang komen. In interne discussies en vooral in polemieken met mensen als Dooyeweerd, wiens aan Heemskerk verwante bezwaren voor veel CNV'ers als een donderslag bij heldere hemel kwamen, groeide toen het inzicht in allerlei ideologische, staatkundige en praktische consequenties van de eigen PBO-'leus'. Dooyeweerds kritiek werd weliswaar door diens tegenspelers in het CNV afgewezen, maar na 1950 zou hij in de praktijk aan het langste eind trekken. In plaats van nog meer verlies aan functies in een PBO prefererden ook de meeste CNV-bonden liever het 'koninklijk strijdmiddel' van de cao.⁴⁵

HOOFDSTUK 3

‘Vi coactus’

*Het CNV in het eerste jaar van de Duitse bezetting**

Inleiding

De geschiedschrijving van de bezetting is de eerste decennia na de oorlog beheerst geweest door de dichotomie goed-fout, of, scherper nog, de tweedeling verzet-collaboratie; uiteraard als continuüm met gradaties van beide. Omdat deze indeling onvoldoende ruimte liet voor een adequate beschrijving en analyse van de gedragingen van de totale bevolking, heeft inmiddels, na pleidooien van met name de historicus J.C.H. Blom, de trichotomie verzet-accommodatie-collaboratie vrij algemeen ingang gevonden bij historici.¹ Ook deze driedeling kent weer haar gradaties, die bij de categorie accommodatie variëren van passieve of ontwijkende tot actieve of agressieve aanpassing. De laatste vorm heeft betrekking op personen en instanties die de omstandigheden en zelfs de bezettingsmacht wilden benutten om eigen doelstellingen of wensen te realiseren. Een tweede nuancering betreft de beschouwing van de jaren 1940-1945 als een geïsoleerde episode. Gaandeweg is meer aandacht gekomen voor de continuïteit in ontwikkelingen van vóór, tijdens en na de bezetting, zonder dat overigens de uniciteit van deze periode wordt uitgevlakt.²

Tegen de achtergrond van deze twee nuancerings wordt in dit hoofdstuk nagegaan welke posities het Christelijk Nationaal Vakverbond heeft ingenomen in de periode van mei 1940 tot de gedwongen ‘gelijkschakeling’ en opheffing van de confessionele vakorganisaties in de zomer van 1941. Waar op de schaal verzet-accommodatie-collaboratie opereerde het CNV en in hoeverre was er sprake van continuïteit met het vooroorlogse beleid van deze vakcentrale? Naar het CNV was tot dusverre geen gericht wetenschappelijk onderzoek gedaan.³ Wel naar het socialistische Nederlandsch Verbond van Vakverenigingen en het RK Werkliedenverbond.⁴

In het eerste deel wordt geschetst welke posities het CNV innam in de verzuilde verhoudingen van het interbellum, welk standpunt het innam ten aanzien van fascisme en nationaal-socialisme, en in hoeverre het zich voorbereedde op een oorlog of bezetting.

Het tweede deel gaat in op de vraag hoe gereageerd werd op nederlaag en bezetting, welke standpunten werden ingenomen met betrekking tot structurele sociaal-economische hervormingen, welke positie het CNV koos ten

aanzien van het vraagstuk van eenheid en samenwerking in de vakbeweging en hoe leiding en leden zich opstelden ten aanzien van de gelijkschakeling. Om het CNV-beleid in perspectief te plaatsen wordt ten aanzien van deze kwesties een vergelijking gemaakt met vooral het RKWV. In het tweede deel wordt daarom eerst de vraag beantwoord of beide vakcentrales qua positie en mogelijkheden onder het bezettingsregime in vergelijkbare omstandigheden verkeerden.

De titel van dit hoofdstuk, 'Vi coactus' ('Door geweld gedwongen'), is ontleend aan de woorden die bestuurders van de Nederlandsche Bond van Christelijke Fabrieks- en Transportarbeiders in juli 1941 met rode letters op een schoorsteen in hun kantoor schreven, nadat de Duitse bezetter hen de zeggenschap over de eigen vakvereniging had ontnomen en zij zich gedwongen zagen hun functies neer te leggen.⁵

1. Het CNV voor 1940

Het CNV dateert van 1909, hetzelfde jaar waarin het RK Vakbureau, een voorloper van het RK Werkliedenverbond, werd opgericht. Drie jaar eerder was het socialistische NVV zijn werkzaamheden begonnen. Bijzonder aan het CNV in zijn beginjaren was de interconfessionele opzet: zowel protestantse, katholieke als gemengd katholiek-reformatorische bonden sloten zich aan. Motief van de initiatiefnemers was de wens om tot een niet-socialistische, maar positief-christelijke en toch kerkelijk en partijpolitiek onafhankelijke bundeling van krachten te komen. Deze interconfessionele structuur bleek evenwel niet lang bestand tegen de verzuilingskrachten uit protestantse en vooral katholieke hoek. In 1912 verboden de katholieke bisschoppen hun gelovigen op straffe van excommunicatie nog langer lid te blijven van interconfessionele vakverenigingen. Ter wille van hun zielenheil, maar wel vaak morrend, gaven dezen daaraan gehoor, om zich vervolgens bij de bonden van het RKWV aan te sluiten. Daar kon de kerkleiding wel direct haar gezag doen gelden, onder meer door middel van bij bonden en vakcentrale geplaatste geestelijke adviseurs. De facto was het CNV vanaf 1912 een algemeen-protestantse organisatie.⁶

Cijfers over de kerkelijke signatuur van de leden in het interbellum ontbreken. Het lijkt echter geen twijfel dat calvinisten (hervormden en gereformeerden) de grote meerderheid vormden. Op kaderniveau domineerden de gereformeerden, wat onder meer verklaard kan worden uit het krachtige gereformeerd-antirevolutionaire activisme van die dagen. Vrijzinnigen en bevindelijken lijken zich weinig bij het CNV te hebben aangesloten; voor anderen zoals lutheranen en doopsgezinden geldt hetzelfde. De kerkelijk gemêleerde doelgroep noopte het CNV wel tot strikte kerkelijke neutraliteit. Omgekeerd onthielden de protestantse kerkorganisaties zich om ideologische en kerkrechtelijke redenen van formele dwang tot aansluiting bij het CNV. Het vakverbond respecteerde dat, zij het dat het wel graag meer openlijke steun- en

sympathiebetuigingen van kerkelijke instanties had gezien. Predikanten en studenten theologie werd voorgehouden dat het hun steun verdiende, ‘want die christelijke vakbeweging [was] een plantinge Gods, een zegen, door Hem aan ons volk geschonken’.⁷

Ten aanzien van de partijpolitieke positie bestond eveneens een noodzaak tot officiële ongebondenheid.⁸ Van bijvoorbeeld kwaliteitszetels in partijbesturen of parlement, zoals NVV en RKVV die kenden, kon geen sprake zijn. In theorie had het CNV uiteraard de mogelijkheid om een actief neutralistisch beleid te voeren, maar daarvan werd geen gebruik gemaakt. Om historische, kerkelijke, sociale en machtspolitieke redenen en niet zelden ook uit persoonlijke betrokkenheid, oriënteerde de CNV-leiding zich in de praktijk namelijk eenzijdig op de Antirevolutionaire Partij. De meeste bestuurders waren actief in deze partij. Dat is ook de voornaamste verklaring voor de polemische relatie met de progressieve en pacifistische Christelijk-Democratische Unie (CDU). Van andere aard, maar eveneens polemisch, waren de betrekkingen met de in allerlei opzichten reactionaire Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP). De verstandhouding met de overwegend hervormde Christelijk-Historische Unie (CHU) was overwegend koel en formeel. Alle niet-protestantse partijen werden genegeerd of, zoals in het geval van sociaal-democraten en oud-liberalen, bestreden. Typerend voor het verzuilde beleid is dat tot 1940 alleen ARP en CHU de sociaal-politieke programs van het CNV kregen toegevoerd.

Ideologisch leunde het CNV tegen de ARP aan, zij het dat als gevolg van de groeiende consolidatiegeest in deze partij vanaf 1918 spanningen niet ongevoerd waren. Bijvoorbeeld over de bezuinigingspolitiek van minister van Financiën H. Colijn in het midden van de jaren twintig, en over de vraag of sociale en economische medezeggenschap principieel wenselijk en toelaatbaar was. Teruggrijpend op antirevolutionaire voormannen als A. Kuyper, J.C. Sikkel en A.S. Talma beantwoordden woordvoerders van het CNV die vraag bevestigend. In een stelsel van (publiekrechtelijk) bedrijfsorganisatie – het hervormingsideaal bij uitstek van de christelijk-sociale beweging – achtten zij de sociale medezeggenschap op meso- en macroniveau op afzienbare termijn realiseerbaar; economische inspraak zou daar op den duur bij moeten komen. Ten aanzien van de wijze waarop deze hervormingen tot stand moesten komen, benadrukte het CNV de noodzaak van geleidelijkheid en van acceptatie uit overtuiging door de bedrijfsgenoten, werkgevers en werknemers. Dwang of forceren stond haaks op het organische groeiemodel dat het protestantse vakverbond voorstond. Voor medezeggenschap op het microniveau van de onderneming toonde het CNV in deze periode geen belangstelling, deels omdat men vreesde voor de consequenties daarvan voor de vakbeweging, deels ook omdat op dit niveau de gezags- en eigendomsverhoudingen veel gevoeliger onderwerpen waren.

Invloedrijke figuren in de ARP als dr. H. Dooyeweerd, de directeur van het wetenschappelijk instituut van de ARP en grondlegger van de calvinistische

Wijsbegeerte der Wetsidee, alsook partijleider Colijn bekritiseerden desondanks dit voorzichtige streven van het CNV. Met Colijn, die na zijn directeurschap bij de Bataafsche Petroleummaatschappij/Shell het aureool van 'grootwerkgever' had, zou nooit een warme band ontstaan. Hij opereerde veel in de kringen van de *captains of industry*, maar zag zijn eigen 'matrozen en dekpersoneel' amper staan, gaf CNV-voorzitter A. Stapelkamp hem tijdens de algemene vergadering van 1937 publiekelijk te verstaan.⁹ Colijns kritiek op allerlei vormen van ordening werd met groeiende argwaan gadesgeslagen en de hier en daar ontluikende Colijn-cultus in en buiten antirevolutionaire kring werd openlijk veroordeeld. Toch zou het vakverbond pas na de Tweede Wereldoorlog openlijk afstand nemen van diens sociaal-economisch beleid in de jaren dertig. In die tijd zelf bleef de kritiek om partijpolitieke redenen goeddeels bedekt en binnenskamers.

Qua omvang nam het CNV in het interbellum de derde plaats in achter het NVV en het RKWV, en vóór het slinkende links-radicalen Nederlandsch Arbeidssecretariaat en vakcentrales van neutraal-liberale signatuur. Op 1 januari 1940 telden het NVV, het RKWV en het CNV respectievelijk 319.099, 186.943 en 121.179 leden.¹⁰ Qua ledenbestand waren deze drie vakverenigingen vergelijkbaar, met dien verstande dat het CNV relatief minder aanhang had in de industriële sectoren en in de jaren dertig verhoudingsgewijs sterk was in met name de landbouw. In 1940 was de CNV-landarbeidersbond met ruim 23.000 leden niet alleen de grootste bond in het CNV maar ook in de agrarische bedrijfstak. Wat organisatiestructuur betreft, vertoonden het CNV en het NVV veel overeenkomsten. Het RKWV daarentegen week af door zijn dubbelstructuur van vak- en standsorganisatie. Aan protestantse zijde verzorgden zelfstandige verenigingen als Patrimonium en de Christelijk Nationale Werkmansbond het 'standswerk'. Het CNV werkte op diverse niveaus wel samen met deze 'algemene' protestantse werkliedenverenigingen.

Van georganiseerde samenwerking tussen de grote vakcentrales was tot het einde van de jaren dertig geen sprake. Het streven naar een eenheidsvakbeweging door het NVV vond geen weerklank bij het RKWV en het CNV. Ook de verstandhouding tussen de confessionelen onderling was van meet af aan gereserveerd en kritisch, ook inzake beleidskwesties. Zo hekelde het CNV openlijk de 'revolutiewinst' die het RKWV in 1918/1919 op sociaal-economisch gebied wilde boeken en kritiseerde het mede om die reden acties rond het RK Bedrijfsradenstelsel (1919-1922).¹¹ In de spoedige ondergang van dit katholieke hervormingsexperiment zagen de CNV'ers – niet ten onrechte overigens – de bevestiging van hun gelijk. De aanvallen die het RKWV na het uitbreken van de economische wereldcrisis begon uit te voeren op het mammonistische kapitalisme vonden in het CNV overwegend kritische weerklank.

Alleen op internationaal terrein werkten beide sinds 1920 samen in het Internationaal Christelijk Vakverbond (ICV), waaraan onder meer ook Fransen, Duitsers, Italianen, Belgen en Zwitsers gingen deelnemen. Bestuurders van het RKWV en het CNV bekleedden als voormalige 'neutralen' vooraanstaande

posities in dit ICV. Exclusief protestants was de Protestants-Christelijke Arbeiders Internationale (PCAI) die in 1928 werd opgericht. Behalve het CNV en enkele andere Nederlandse arbeidersorganisaties (onder andere Patrimonium) participeerden hierin hoofdzakelijk Duitse en Zwitserse arbeidersverenigingen.

Onder invloed van de aanhoudende crisis verbeterden de betrekkingen tussen het NVV, het RKVV en het CNV in de tweede helft van de jaren dertig. Drijvende kracht achter dit toenaderingsproces was het RKVV, dat ook in de politiek op beëindiging van het isolement van de sociaal-democraten ging aandringen. Een doorbraak was de vorming in 1938 van een gemeenschappelijke studiecommissie van de drie centrales die de hervorming van het arbeidsrecht moest gaan bestuderen.

2. Fascisme en nationaal-socialisme

Tot 1933 besteedde het CNV vrijwel geen aandacht aan fascisme en nationaal-socialisme. Internationale aangelegenheden genoten in het algemeen weinig belangstelling, terwijl het fascisme in protestantse kring in de jaren twintig geen onderwerp van betekenis was. Na Hitlers *Machtübernahme* veranderde dat. In het ICV steunde het CNV in de zomer van 1933 de veroordeling van de gelijkschakeling van de vakbeweging in Duitsland. En in de PCAI waren de Nederlandse vertegenwoordigers de voornaamste pleitbezorgers van het uitreden van de Duitse organisaties, nadat die zich lovend en in antisemitische bewoordingen hadden uitgelaten over de nieuwe orde in hun land. Onder meer door middel van een door Patrimonium-voorman C. Smeenk geschreven brochure, getiteld *De revolutionnaire 'totaalstaat'. Fascisme en nationaal-socialisme* (oplage 120.000), en speciale cursussen voor kader en leden maakte de verbondsleiding eind 1933 duidelijk dat de totalitaire ideologie van het nationaal-socialisme en het fascistische corporatisme onverenigbaar waren met de protestants-christelijke beginselen.¹² Tegenover de fascistische corporatieve *staat* plaatste het CNV het diametraal tegengestelde eigen ideaal van de corporatieve *maatschappij*. Dit eigen maatschappijhervormingsideaal was geënt op het neocalvinistische beginsel van de soevereiniteit in eigen kring. Anders dan het subsidiariteitsbeginsel, dat in katholieke kring aanhang vond en dat ruimte liet voor 'pragmatische' benaderingen van de relatie staat-maatschappij, trok de soevereiniteit in eigen kring een principiële scheidslijn tussen de kringen van staat en maatschappij.

Gezien deze achtergronden is het opvallend dat het CNV-bestuur geen officieel besluit heeft willen nemen om leden van de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) te royeren.¹³ Toen in de jaren 1933-1935 vanuit de basis hierop herhaaldelijk werd aangedrongen, oordeelde de meerderheid van het sterk verdeelde verbondsbestuur dat een formele uitspraak onverenigbaar was met de autonomie van de bonden. Deze kregen echter wel het advies zelf roy-

ementsbesluiten te nemen. De meeste gaven daaraan gehoor. In 1934 bedroeg het aantal uitstotingen in totaal 73. Er zijn geen aanwijzingen dat nadien nog veel leden zijn geroyeerd. Evenmin zijn er signalen dat nationaal-socialistische en fascistische partijen onder CNV-leden veel aanhang hebben gehad.

In dit verband verdient nog vermelding dat de Gereformeerde Kerken in Nederland als enige protestantse kerkgenootschap in 1936 een officiële veroordeling van het nationaal-socialisme en de NSB uitspraken. De veel grotere Nederlandse Hervormde Kerk liet in dat opzicht verstek gaan. De Nederlandse katholieke bisschoppen daarentegen vaardigen in 1936 een mandement uit, waarin voor alle gelovigen het lidmaatschap van de NSB uitdrukkelijk verboden werd.

Na 1933 bleef het CNV-orgaan *De Gids* in rubrieken met veelzeggende titels als 'Uit Nazidonië' voorlichten over de gang van zaken in Duitsland en over het nationaal-socialisme. Aan de ontwikkelingen in katholiek Italië bleef het weinig aandacht besteden. Aan de gang van zaken in Portugal en Spanje evenmin. Vermeldenswaard is wel dat *De Gids* eind 1939/begin 1940 openlijk de grote en positieve belangstelling hekelde die het RKWV aan de dag legde voor de corporatieve experimenten in deze landen. Inderdaad bevatten de RKWV-organen *Herstel* en *Leering en Leiding* herhaaldelijk welwillende beschouwingen over het nieuwe Portugal en Spanje, zoals eerder de loftrumpet was gestoken over het Dollfuss-regime in Oostenrijk. Het oordeel van de vooraanstaande RKWV-bestuurder H. Hermans, dat het op fascistische leest geschoeide Spanje 'vooruitstrevend in de goede zin des woords' was, vond de redacteur van *De Gids* onbegrijpelijk, niet in het minst omdat het fascisme voor vrije en politiek onafhankelijke vakorganisatie geen ruimte meer liet.¹⁴ De reactie van Hermans, dat hij het Spaanse systeem had vergeleken met de eigen corporatieve denkbeelden, stelde *De Gids* nog minder gerust. Deze vergelijking werd door het blad 'zoo krachtig mogelijk van de hand gewezen'. 'De in christelijk-socialen kring nagestreefde bedrijfsorganisatie verschilt zoozeer van de fascistische corporaties als de vrije christelijke vakorganisatie verschilt van het Deutsche "Arbeitsfront" of de Russische "vakbeweging".'¹⁵

3. Oorlogsvoorbereiding

De vakbeweging in Nederland was dankzij haar internationale contacten en activiteiten goed op de hoogte van de wijze waarop in Duitsland de vrije vakbeweging in snel tempo was afgebroken en genazificeerd. Vanuit die wetenschap had na het uitbreken van de oorlog in september 1939 grondige materiële en immateriële voorbereiding van een oorlog en bezetting in de rede gelegen. Toch gebeurde dit niet.

In september 1939 bezonnen de drie grote centrales zich afzonderlijk op te nemen maatregelen. Het NVV ging het verst. Het besloot vijf miljoen gulden naar het buitenland over te boeken. Van het voornemen om enkele be-

stuurders in veiliger landen te posteren kwam evenwel niets. Het RKWV oordeelde dat alle bestuurders in geval van oorlog en bezetting op hun post moesten blijven om de belangen van de leden te behartigen. Voor elk van hen werd wel een jaarsalaris gereserveerd, dat bij een vijandelijke aanval beschikbaar zou worden gesteld.¹⁶ Om de gevolgen van een eventuele devaluatie van de gulden op te vangen, zette het RKWV-bestuur ten slotte ook een deel van het vermogen om in dollars. Het CNV regelde het minst. Het volstond met het achter de Waterlinie brengen van het effectenbezit en het gereed leggen van 20.000 gulden aan contanten. Vertrek van een of meer bestuurders naar het buitenland werd afgewezen: juist bij een oorlog of bezetting moesten de belangen van de leden behartigd worden.

Afgezien van deze overwegingen moet de verklaring voor de bescheiden voorbereiding gezocht worden in het vertrouwen dat men had in de neutraliteit van Nederland. Tekenend in dat verband is de afwijzing door het CNV-bestuur van een voorstel van Zwitserse collega's om het secretariaat van het ICV van Utrecht naar het Zwitserse Bern of Genève te verplaatsen. De CNV'ers vermochten niet in te zien dat Zwitserland neutraler en dus veiliger was dan Nederland. Daarnaast heeft men zich, ondanks de kennis van de gang van zaken in Duitsland, niet echt een voorstelling kunnen maken van een nationaal-socialistische terreurbezetting van de eigen rechtsstaat.

Vermeldenswaard ten slotte is dat het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog de organisaties van werkgevers en werknemers tot elkaar bracht. Om de praktische gevolgen van de mobilisatie en het wegvallen van markten op te vangen, creëerden de sociale partners in 1939 een contactorgaan. Het CNV juichte deze toenadering toe als een teken van veranderende gezindheid en als opstap naar meer structurele samenwerking. Twee jaar eerder was om dezelfde reden al de oprichting van het Convent van Christelijk Sociale Organisaties, een permanent overleg van de centrale protestantse ondernemers- en werknemersverenigingen, begroet. Na de capitulatie zou het brede overleg blijven bestaan. En op nog langere termijn zou het de basis vormen voor het illegale overleg waaruit na de oorlog de Stichting van de Arbeid zou voortkomen.

4. De vakbeweging in het eerste bezettingsjaar

Voor zover niet getroffen door algemene bepalingen zoals het ontslag- en stakingsverbod en de verplichte arbitrage door het College van Rijksbemiddelaars, kon de vakbeweging in de eerste maanden na de capitulatie tamelijk ongehinderd haar werkzaamheden voortzetten. Op 16 juli 1940 echter werd het NVV door de *Dienststelle für soziale Verwaltung* overvallen met de benoeming van de NSB'er H.J. Woudenberg tot leider van het verbond. Voorzitter E. Kuipers en de joodse vice-voorzitter S. de la Bella werden met onmiddellijke ingang geschorst. De overige bestuursleden werden gesommeerd hun werk-

zaamheden voort te zetten. Overrompeld als ze waren, en bezorgd over de consequenties voor personen en organisaties, schikten allen zich.

Het CNV en het RKWV kregen een andere behandeling. Op 16 juli kregen hun respectieve voorzitters A. Stapelkamp en A.C. de Bruijn te horen dat de zelfstandigheid van hun organisaties niet zou worden aangetast. Zij kregen slechts een Duitse *Beobachter* met hoofdzakelijk toezichhoudende bevoegdheden toegewezen. Als argument voor het verschil in aanpak noemde dr. W. Hellwig, de leider van de *Dienststelle* het betrouwbaarder, want antimarxistische, karakter van de confessionele vakbeweging. Het ware motief was zijn strategie van geleidelijkheid en van verdeel en heers. In Duitsland was destijds bij de vorming van het *Deutsche Arbeitsfront* (DAF) een vergelijkbare tactiek gevolgd. Hellwigs oogmerk was van meet af aan de vorming van een nationaal-socialistische eenheidsvakbeweging naar model van dit DAF.

Van de zijde van het CNV en het RKWV is achteraf verklaard dat de aanstelling van Duitse waarnemers als bezettingsmaatregel aanvaard kon worden, maar dat benoeming van een Nederlandse nazi niet zou zijn geaccepteerd. In hoeverre bij dit oordeel de latere ervaringen doorwerken, valt moeilijk te zeggen. Maar gezien de vooroorlogse uitspraken tegen het nationaal-socialisme van de gereformeerde synode en van het katholieke episcopaat mag aangenomen worden dat beide met een NSB'er op z'n minst zeer grote moeite zouden hebben gehad. Niet onbelangrijk is dat de aangewezen *Beobachters* geen rabiante nazi's bleken te zijn. Tot op zekere hoogte lijken zij zich zelfs met de aan hen toegewezen organisaties te hebben geïdentificeerd. Het meest sprekende voorbeeld daarvan is F. Kern, de voormalige *Beobachter* bij de katholieke vakcentrale die op 24 juli 1941 in het diepste geheim vanuit Berlijn overkwam om de RKWV-leiding te waarschuwen dat haar organisatie de volgende dag zou worden overgenomen.

Tot hun gelijkschakeling op 25 juli 1941 is de bestuurlijke organisatie van het CNV en het RKWV ongewijzigd gebleven. Vergeleken met het NVV, dat onvoorbereid was en vanaf de zomer onder Woudenberg stapsgewijze in nationaal-socialistische richting werd gemanoeuvreed, behielden ze veel meer eigen beleidsruimte. Ze kregen bovendien meer tijd en daardoor duidelijker inzicht in de ware Duitse bedoelingen om zich te prepareren op verdere ingrepen.

5. Reacties op capitulatie en bezetting

In zijn reacties op de capitulatie en de bezetting toonde het CNV-bestuur in de eerste weken grote terughoudendheid. Overeenkomstig de beleidsafspraken uit 1939 was beëindiging van het vakbondswerk niet aan de orde. In het eerste nummer dat van *De Gids* na de capitulatie verscheen, werden leden en kader opgeroepen de werkzaamheden te hervatten en daarbij de 'wenken van de plaatselijke overheid' op te volgen.¹⁷ 'Als Christenen zijn wij dat verplicht,

hoewel het niet altijd even gemakkelijk zal zijn', aldus de redactie. In hetzelfde nummer oordeelde voorzitter Stapelkamp: 'Wij mogen niet moedeloos bij de pakken neer gaan zitten, omdat veel wat ons lief is, ons is ontvallen. Integendeel rust op ons de taak om in trouwe eensgezindheid en volle overgave, ook door socialen arbeid onze naaste te dienen. Wij moeten verder en wij moeten bouwen. (...) In vertrouwen op God doen we dat met vastberadenheid en in getrouwheid.'

Een manifest dat de verbondsleiding begin juli 1940 onder alle leden verspreidde, ademde dezelfde geest. Inhakend op de als geruststellend ervaren inaugurele rede die *Reichskommissar* A. Seyss-Inquart op 29 mei had gehouden, verklaarde het bestuur bereid te zijn om, op basis van de eigen beginselen, de bezetter op zijn daden en niet op zijn naam te beoordelen. Bovendien schreef het: 'Wij mogen de hoop en verwachting blijven koesteren, dat deze toestand een tijdelijke is. Uitdrukkelijk heeft de Rijkscommissaris dat verklaard en daarmee aan het Nederlandse volk een vooruitzicht geopend, waardoor het makkelijker wordt te aanvaarden alles wat ten gevolge van deze tijd en zijn omstandigheden aanvaard moet worden. Immers: het vooruitzicht op een zelfstandig volksbestaan, het zo dierbare goed voor het Nederlandse volk, is niet afgesneden. Aan de gang der geschiedenis is niet plotseling een einde gemaakt.'¹⁸

G. Harmsen en B. Reinalda hebben de woordkeus van een vooruitzicht op een 'zelfstandig' in plaats van 'onafhankelijk' volksbestaan geïnterpreteerd als een aanvaarding van een beperkte soevereiniteit 'onder Duitse leiding'.¹⁹ Met deze beoordeling wordt een verband gesuggereerd met de gewraakte brochure *Op de grens van twee werelden*, die ARP-kopstuk H. Colijn ongeveer tegelijkertijd het licht deed zien. De vraag is of dit juist is. In zijn boekje hield een defaitistische Colijn niet alleen – om met D. Bosscher te spreken – 'een lijkrede op de Nederlandse democratie', ook legde hij zich neer bij een beperkte soevereiniteit van Nederland in een door Duitsland gedomineerd Europa.²⁰ In dat licht bezien, achtte hij het gewenst dat Nederland zich op economisch, sociaal en staatkundig gebied in Duitse richting zou ontwikkelen.

De redactie van *De Gids* toonde zich bepaald ongelukkig met Colijns opstelling en distantieerde zich ervan. De ARP-leider, zo werd betoogd, had de historische lijnen en het reformatorische vrijheidsbeginsel te veel uit het oog verloren.²¹ Eerder al had ook het *Christelijk-Sociaal Dagblad-De Amsterdammer*, dat nauw aan het CNV gelieerd was, vraagtekens geplaatst bij anti-parlementaire en weinig nationale commentaren van de antirevolutionaire partijkrant *De Standaard*.²²

Ook de houding die het bestuur van het protestantse vakverbond aannam tegenover de Nederlandsche Unie getuigt van de wens om vast te houden aan het historisch gegroeide. Na enige aarzeling bij voorzitter Stapelkamp, die aanvankelijk in de Unie een tegenwicht tegen de NSB meende te mogen zien, distantieerde het CNV zich van de initiatieven van het Unie-driemanschap De Quay-Linthorst Homan-Eindhoven. Blijkens een vertrouwelijk schrijven aan

zijn collega's was ook Stapelkamp na besprekingen met De Quay en reacties van bezorgde Conventspartners tot de conclusie gekomen 'dat hun arbeid, al wordt dit stellig niet bedoeld, minder een bolwerk tegen fascistische dictatuur als wel een brug naar zulk een regeeringsvorm zal blijken te zijn'.²³ Hij doelde daarbij vooral op het streven naar doorbreking van de verzuilde verhoudingen. En hij voegde eraan toe: 'Alles wat van de Unie komt is zeer vaag. Het kan vriezen, het kan dooien. Dat is steeds, maar vooral in onzen tijd naar mijn meening zeer gevaarlijk. We hebben juist behoefte aan principieele stellingname. Niet aan een halverwege meegaan in een verkeerde richting.'

Om in de behoefte aan principiële voorlichting te voorzien organiseerde het CNV samen met de Conventspartners op 29 augustus 1940 een grote bijeenkomst in het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen te Utrecht. Als sprekers werden uitgenodigd de CHU-politici H.W. Tilanus en J.R. Slotemaker de Bruïne en de gereformeerde theoloog K. Dijk. De Duitsers hadden woedend op dit initiatief gereageerd, maar de samenkomst uiteindelijk niet verboden, op voorwaarde dat er geen persverslag zou komen. Ofschoon de redevoeringen van de sprekers nadien wel zijn uitgegeven, heeft het persverbod er toe bijgedragen dat de Conventsvergadering minder bekend is geworden dan de massale bijeenkomsten die de ARP en de CHU onder leiding van onder meer Colijn en Slotemaker de Bruïne in dezelfde augustusmaand belegden. Voor het zelfbewustzijn van de protestantse sociale beweging is de Utrechtse massabijeenkomst echter minstens zo belangrijk geweest. En samen met de manifestaties van de christelijke partijen behoort ze tot wat L. de Jong heeft genoemd het 'antirevolutionaire réveil'.²⁴

Continuïteit en normalisering van het dagelijkse sociaal-economische leven stonden voor het CNV voorop. Een interessant voorbeeld is het beleid dat in de eerste maanden werd gevoerd ten aanzien van uitzending van arbeiders naar Duitsland. Voor de oorlog had het CNV dit gesteund als een van de oplossingen van het werkloosheidsvraagstuk. Kritiek vanuit de achterban was toen terzijde geschoven, met de argumentatie dat het Duitse regime weliswaar verwerpelijk was, maar dat de dramatische werkloosheidssituatie geen andere keus liet en de Nederlandse gastarbeiders zich van de binnenlandse politiek in Duitsland konden en moesten onthouden. Bijbel mee en mond dicht, was kort samengevat het consigne.

De bezetting plaatste het vraagstuk uiteraard in een volstrekt ander licht. Maar na overleg met het ministerie van Sociale Zaken en de andere vakcentrales stelde het CNV-bestuur vast dat tegen het gaan werken in Duitsland nog steeds geen overwegende bezwaren bestonden, mits uitzending vrijwillig zou blijven en Nederlanders niet in oorlogsindustrieën zouden worden geplaatst.²⁵ Het leek de enige mogelijkheid om de werkloosheid, die na de capitulatie en demobilisatie sterk gestegen was, op te vangen. De leden dachten er klaarblijkelijk anders over. Zij protesteerden tegen dit beleid en weigerden aan de oproepen in hun vakbondsbladen gehoor te geven. Toen op 25 juni 1940 het ministerie de vrijwilligheidsclausule introk, staakte het

CNV zijn steun aan de uitzending naar Duitsland. Wel bleef het proberen om de geestelijke verzorging van de Nederlandse arbeiders daar te verbeteren. Verzoeken in het voorjaar van 1941 om predikanten te mogen uitzenden werden echter door de Duitse instanties genegeerd. Die gaven de voorkeur aan detachering van vijftig vertrouwensmannen uit het NVV. NVV-bestuurders als vice-voorzitter A. Vermeulen bleven het werken in Duitsland ook propagere-²⁶

Inzake de arbeid in Duitsland voerde het RKWV eenzelfde beleid als het CNV. Op andere terreinen stelde de katholieke vakbeweging zich in de eerste zes maanden van de bezetting echter duidelijk anders op.²⁷ In het verbondsorgaan *Herstel* en het kaderblad *Leering en Leiding* werd in het eerste half jaar na de capitulatie herhaaldelijk betoogd dat met de Duitse bezettingsmacht als het nieuwe gezag samengewerkt moest worden, 'niet alleen om de praktische noodzaak, dat alle verzet nutteloos en schadelijk zou zijn, maar juist om wille van het algemeen welzijn van ons land, waar orde en veiligheid moet heersen'.²⁸ Daarbij werd onderstreept dat de Duitse en Italiaanse suprematie in Europa blijvend was en uit volle overtuiging aanvaard moest worden.²⁹ Naar aanleiding van opmerkingen van Seyss-Inquart over een nieuwe ordening in Europa schreef De Bruijn in *Herstel* onder de kop 'Een grote zaak dienen': 'Zouden wij het met dié gedachten niet eens zijn? (...) Vaststaat dat het verleden niet terugkeert, dat zich grote veranderingen in sociaal en economisch opzicht zullen voltrekken, dat veel tot elkaar zal nijken wat voorheen ver van elkaar verwijderd stond.'³⁰

De Nederlandsche Unie kreeg bij het RKWV een warm onthaal, zoals de Unie in het algemeen op veel bijval van het katholieke volksdeel kon rekenen. Op 27 juli betuigde het verbondsbestuur namens al zijn leden zijn hartelijke instemming met het initiatief van De Quay cum suis. Het voltallige RKWV-bestuur trad ook tot de Unie toe. Grote instemming genoot het Unie-program. 'Dat "smaakt" ons. Dat begrijpt elk van onze leden; dat kunnen wij van ganser harte tot het onze maken', aldus *Herstel* van 2 augustus 1940.

Uit alles blijkt dat het RKWV 10 mei 1940 wilde zien als een breuk met het verleden en als een katalysator in het streven naar nieuwe sociale en politieke verhoudingen. De bezetting was het 'noviciaat voor de nieuwe gemeenschap' en het begin van een 'nieuwe lente', viel in *Herstel* te lezen.³¹ Met 'oorlogswinst' had dat niets te maken, verzekerde De Bruijn zijn lezers. Maar hij schuwde niet om scherpe kritiek te leveren op 'het veelal zeer traag werkende "democratische stelsel", met zijn commissies, onderzoekingen, beraadslagingen voor en na, zijn politieke belangentegenstellingen' en op de macht van de vooroorlogse 'grootpers', om daaraan de conclusie te verbinden: 'Die tijd is, Gode zij dank, voorbij.'³² Tot eind 1940 zou hij zich in het openbaar herhaaldelijk in deze geest uitlaten. En niet alleen hij. H. Hermans bijvoorbeeld, de redacteur van *Leering en Leiding*, oordeelde dat levensbeschouwelijk weliswaar essentiële verschillen bestonden tussen de Duitsers en het RKWV, maar dat er qua maatschappelijke idealen grote overeenkomsten waren. Hun au-

toritaire systeem achtte hij goed bruikbaar in de situatie waarin Nederland op dat moment verkeerde.³³

Illustratief is ook de gang van zaken rond een ‘studiereis’ die een delegatie van het NVV, het RKVV en het CNV in november 1940 naar Duitsland ondernam. Het CNV-bestuur had niets voor deze excursie gevoeld. Na rijp beraad had het evenwel besloten om toch drie bestuurders af te vaardigen. De kwestie werd van onvoldoende principiële betekenis geacht om het voortbestaan van de beweging ervoor in de waagschaal te stellen. *Beobachter* O. Schleinitz had namelijk gewaarschuwd dat weigering ernstige consequenties zou hebben voor het CNV. Wel spraken de CNV’ers af dat ze de nazi-propaganda zoveel mogelijk zouden ontwijken.

Zowel tijdens als na de reis, die onder meer langs modelfabrieken en kindercrèches voerde en ook bezichtiging van de antisemitische film *Jud Süß* omvatte, hielden de CNV’ers zich aan deze afspraak. Na terugkeer volstond Stapelkamp met een obligaat verslag in *De Gids* over de Duitse arbeidssituatie en de organisatiestructuur van het *Deutsche Arbeitsfront*. Zijn katholieke collega De Bruijn daarentegen liet zich bewonderend uit over voor wat hij van de nieuwe orde had mogen aanschouwen. Tegenover de *Nieuwe Rotterdamse Courant* verklaarde hij onder meer: ‘Een voor een land beslissend element is de gemeenschapsgesest van het bedrijfspersoneel. Dit is mij vooral deze dagen duidelijk geworden. (...) In ieder geval is de grondslag van het sociaal-economisch leven natuurlijk en gezond. Daarop is een levensvatbare gemeenschap te bouwen.’³⁴ En in *Herstel* schreef hij: ‘Het is de bedoeling van de Duitse autoriteiten, dat onze volkeren na den oorlog, in goede nabuursvriendschap met elkaar zullen leven. Welnu dan moeten we trachten elkaar in alle oprechtheid te leren kennen en waarderen. Daartoe heeft de Duitse reis bijgedragen.’³⁵ Hij nodigde de gastheren van het DAF bovendien uit voor een tegenbezoek.

6. Maatschappijhervorming

Ten aanzien van structurele ingrepen in het sociaal-economisch systeem zijn vergelijkbare tendensen en keuzes waar te nemen. Het CNV toonde zich vanaf het begin van de bezetting afwijzend ten aanzien van ingrijpende veranderingen zolang de soevereiniteit van Nederland en de democratie niet waren hersteld.

Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog, toen de inmiddels wettelijk geregelde sociale bedrijfsorganisatie (de Bedrijfsradenwet van 1933) onvoldoende effect sorteerde om aan de crisisproblemen het hoofd te bieden en economische ordening aan betekenis begon te winnen, waren ook in het CNV de geesten rijp geworden voor spoedige realisering van een volledig stelsel van sociale én economische bedrijfsorganisatie. Na de capitulatie wilde men echter van sociaal-economische structuurhervormingen niet meer horen.

Eerst moest in vrijheid het parlementaire systeem hersteld worden. Om die reden keerde *De Gids* zich bijvoorbeeld tegen de plannen van de Nederlandse Unie. Over de opvattingen van De Quay over corporatisme constateerde het blad in augustus 1940: 'Hij wil eerst afbreken om op de puinhopen iets nieuws te bouwen. Dat moge in den geest van den tijd zijn, het is zeker niet in den Nederlandschen geest, die van dergelijke nieuwlichterij weinig hebben moet.'³⁶ Ook fascistische plannenmakers werd weer voorgehouden dat de totalitaire corporatieve *staat* van de Duitsers haaks stond op de corporatieve *maatschappij* die het CNV van oudsher nastreefde en die het voor Nederland geschikt achtte. Een 'groot valsch woord', aldus kwalificeerde *De Gids* in september 1940 het fascistisch corporatisme.³⁷

Ook over de zogenaamde organisatie-Woltersom oordeelde het CNV afwijzend, zij het na enige aarzeling. Deze op Duitse leest geschoeide economische bedrijfsorganisatie voor alleen ondernemers werd in het najaar van 1940 op aandrang van de bezetter opgezet om de vervlechting van het Duitse en Nederlandse bedrijfsleven te bevorderen. De eerste reactie vanuit het CNV was opvallend welwillend. In *De Gids* schreef secretaris H. Amelink, dat zonder dit initiatief de economische bedrijfsorganisatie nog lang op zich zou hebben laten wachten. Hij hoopte alleen dat op den duur ook het arbeiderselement erin een plaats zou krijgen.

Een duidelijke verklaring voor Amelinks niet meteen afwijzende commentaar is niet te geven. Sinds 1918 was hij juist degene geweest die de opvattingen van het CNV inzake medezeggenschap en bedrijfsorganisatie had geformuleerd en uitgewerkt. En de organisatie-Woltersom week daar op veel meer essentiële punten vanaf dan alleen de eenzijdige samenstelling door werkgevers. Bovendien spoorde dit positieve commentaar niet met de koers van terughoudendheid die vanaf mei 1940 was gevolgd. Wellicht realiseerde Amelink zich eerst niet dat het hier in wezen om een Duits project ging. Hoe het zij, een maand later distantieerde *De Gids* zich er wel degelijk van. En in latere publicaties kwalificeerde het CNV de zaak als onhistorisch – een ander woord voor on-Nederlands – en dus onjuist. Het CNV deed ook geen pogingen om namens de protestantse arbeiders toegelaten te worden, iets dat het voor de oorlog ongetwijfeld wel zou hebben nagestreefd.

Het RKWV volgde een andere koers. Op 2 augustus 1940 – amper twee weken na haar installatie – presenteerde een zware RKWV-commissie een grondig rapport, getiteld 'De sociaal-economische ordening'. Voortbouwend op de plannen die sinds 1938 in het kader van de grote propaganda-actie voor corporatisme 'Naar de nieuwe gemeenschap' in katholiek-sociale kring waren ontwikkeld, en inschattend in hoeverre Duitse ideeën daarmee te verenigen waren, werd hierin een volledig corporatief stelsel ontvouwd. Dit voorzag onder meer in drastische taakveranderingen, niet alleen voor politieke organen maar ook de vakbeweging.

Op basis van dit rapport, dat instemming kreeg van het episcopaat, startte het RKWV in augustus in zijn eigen media een krachtige campagne voor snel-

le doorvoering van de corporatieve maatschappijhervorming. In de overtuiging ‘dat we thans het tijdperk der corporatieve ordening inderdaad zijn ingegaan, en deze door de bezettingsautoriteiten zeker zal worden voorgestaan ook voor het bezette Nederland’, diende De Bruijn de voorstellen bovendien in bij dr. Hellwig.³⁸ Deze toonde zich geïnteresseerd, maar deed er uiteindelijk niets mee. De RKVV-voorstellen gingen hem kennelijk niet ver genoeg.

Ten aanzien van de organisatie-Woltersom reageerden RKVV-woordvoerders niet wezenlijk anders dan het CNV. De kritiek overwoog. Maar in tegenstelling tot het CNV probeerde de RKVV-leiding wel een plaats te verkrijgen in deze werkgeversorganisatie. Tevergeefs.

7. Grotere vakbondseenheid

Een netelige kwestie voor het CNV in het eerste bezettingsjaar was het vraagstuk van de eenheidsvakbeweging. In de eerste plaats ging het daarbij om het onmiskensbare streven naar eenheidsorganisaties van de Duitsers zelf. De aanstelling van Woudenberg bij het NVV diende daartoe. Onder zijn leiding moest het NVV zich ontwikkelen tot een nationaal-socialistische eenheidsbeweging. Tot 25 juli 1941 kwamen de Duitsers echter zelf niet met concrete maatregelen ten aanzien van de confessionele vakbeweging. Onnodig forceren paste bovendien tot begin 1941 niet bij hun beleid. Ze leken veeleer af te wachten wat uit de samenleving zelf kwam. Initiatieven van Nederlandse zijde kregen daardoor een aparte dimensie.

Het eerste voorstel van Nederlandse kant kwam van H.M. Roos, de voorzitter van de neutrale Nederlandse Vakcentrale (NVC). Al op 21 mei 1940 stelde hij voor om met het oog op de nieuwe omstandigheden één overkoepelende organisatie te vormen. Zelf was hij bereid de leiding op zich te nemen. Voor zijn ‘verpolitiekte’ collega’s van de andere centrales zag hij daarentegen geen rol meer weggelegd. Het wekt geen verbazing dat dezen na onderlinge ruggespraak Roos’ plan unaniem verwierpen. Roos zou zich overigens weldra ontpoppen als aanhanger van het nationaal-socialistische gedachtegoed.

Medio juli 1940 – dus nog voor de benoeming van Woudenberg – lanceerde NVV-voorzitter E. Kupers een eigen federatieplan. Door zelf meer eenheid te scheppen wilde hij de Duitsers het argument ontnemen om gewelddadig in de Nederlandse vakbeweging in te grijpen. Enig opportunisme lijkt aan dit voorstel echter ook niet vreemd te zijn geweest. Het NVV immers streefde altijd al naar één vakbeweging. Alleen Roos reageerde positief. De Bruijn en Stapelkamp daarentegen wezen het voorstel af. De laatste verklaarde dat zijn CNV niet bereid was mee te werken aan een vakorganisatie die niet op positief-christelijke grondslag was gebaseerd. De 10e mei had daarin geen verandering gebracht. Bovendien oordeelde hij dat Kupers’ voorstel zeer wel een averechts effect kon hebben. Het zou het pad voor de nazi’s juist kunnen effenen.

Een derde initiatief kwam van katholieke zijde. Onderdeel van het cor-

poratieve plan dat het RKWV in augustus presenteerde, was een ingrijpende wijziging in de taak en positie van de vakverenigingen. Deze zouden bij invoering van corporatieve ordening hun traditionele sociaal-economische takenpakket moeten overdragen aan de publiekrechtelijke bedrijfsorganen. Ze behoeften echter niet volledig te verdwijnen. In de eerste plaats zouden ze hun culturele taken behouden en ten tweede zouden ze gaan functioneren als een soort kiesverenigingen voor de corporatieve lichamen. Daarop anticiperend konden de vakverenigingen in het 'pre-corporatieve' stadium, waarin Nederland zich volgens het RKWV inmiddels bevond, al gaan samenwerken in federaties waaraan ze hun sociaal-economische taken zouden overdragen. Nog afgezien van de vraag of het wel wenselijk was om onder de gegeven omstandigheden met hervormingsplannen te komen, was ook de strekking van dit voorstel voor het protestantse vakverbond onaanvaardbaar. Ten eerste omdat het CNV niet geloofde dat dit voorstel de nazi's afdoende bevredigde, terwijl het hun wel een beter uitgangspunt bood voor nog verdergaande eenwording. Ten tweede omdat het CNV niet de dubbelstructuur van stands- en vakorganisatie van het RKWV kende en aanvaarding dus feitelijk het einde zou betekenen van de protestantse vakbeweging. Maar bovenal omdat het de ideologische basis onder het CNV wegsloeg door de voorgestelde ontkoppeling van levensbeschouwing en materiële belangenbehartiging.

Doordat het RKWV-bestuur zijn voorstellen meteen voorlegde aan Hellwig, wat in strijd was met een eerdere afspraak tussen De Bruijn en Stapelkamp om juist bij dit soort belangwekkende kwesties elkaar eerst te consulteren, werd het CNV in een lastig parket gebracht. Stapelkamp zag zich daardoor namelijk gedwongen om er tijdens een onderhoud met Hellwig en De Bruijn openlijk afstand van te nemen. Hellwig preste hem daarop om de eigen CNV-visies op corporatieve ordening en vakbeweging op papier te zetten.

Het schema dat Stapelkamp vervolgens aan Hellwig presenteerde was niet meer dan een samenvatting van hetgeen voor de oorlog inzake overleg en samenwerking van de vakbeweging in het kader van een stelsel van publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie in CNV-kring was ontwikkeld. Het voorzag in het zelfstandig voortbestaan van de principiële belangenorganisaties van werkgevers en werknemers, wier gedelegeerden op meso- en macroniveau in bedrijfsorganen zouden samenkomen. Zoals te verwachten viel, was dit ontwerp voor Hellwig volstrekt oninteressant. In een bespreking met De Bruijn en Stapelkamp, waarbij ook Woudenberg aanwezig was, deelde hij mee dat hij binnen twee weken met een eigen ontwerp zou komen. Deze belofte is hij evenwel nooit nagekomen.

Voor het CNV was de kous daarmee af. In de beweging werd wel een campagne gestart, die benadrukte dat 'de Christelijke vakbeweging een doel [heeft] dat ver uitgaat boven tijdelijke waarden. (...) Dat doel is in de menselijke samenleving de krachten van het Koninkrijk Gods tot openbaring te brengen. (...) Voor dit doel hebben wij een eigen, zelfstandige, christelijke

vakbeweging van noode'.³⁹ De Bruijn daarentegen trachtte, vooruitlopend op het toegezegde ontwerp van Hellwig, de samenwerking te bespoedigen door half september 1940 het CNV en het NVV uit te nodigen om alvast op enkele praktische terreinen met nauwere samenwerking te beginnen. Het CNV-bestuur, dat wederom niet van tevoren was geraadpleegd, voelde hier om eerder genoemde redenen niets voor. Het wenste bovendien elke vorm van contact en samenwerking met Woudenberg te vermijden. De CNV-leiding was er daarom niet rouwig om toen Hellwig De Bruijn terugfloot. De Duitser gaf de RKWV-voorzitter daarbij duidelijk te verstaan dat hij andere plannen had. Desondanks bleef De Bruijn in eigen gelederen nog maandenlang de indruk wekken dat de RKWV-voorstellen kans van slagen hadden. En in *Herstel* bleef hij nog geruime tijd verkondigen dat zijn organisatie van harte wilde meewerken aan 'een streven hetwelk, met behoud van onze geestelijke waarden, gericht is op de grootst mogelijke eenheid van ons Nederlandsche volk. Dat is eis van de tijd'.⁴⁰

Vanaf begin 1941 verdween ook bij de katholieke vakbeweging de animo om vrijwillig tot grotere organisatorische eenheid te komen. Op 26 februari 1941 – de tweede dag van de Februaristaking – verzond het RKWV-bestuur weliswaar nogmaals een afschrift van het eigen voorstel aan *Reichskommissar* Seyss-Inquart. Dit gebeurde echter niet meer uit overtuiging, maar om tactische redenen. De confessionele vakbeweging was onder toenemende druk komen te staan. De bezetter had zijn masker van gematigdheid bovendien onmiskenbaar afgeworpen en de signalen dat een gedwongen gelijkschakeling van de confessionele vakverenigingen aanstaande was, waren sinds eind 1940 niet meer van de lucht.

8. 25 Juli 1941

Vanaf begin 1941 en vooral na de Duitse oorlogsverklaring aan Rusland op 22 juni dat jaar verhardde het bezettingsklimaat aanmerkelijk. De bereidheid om de Nederlandse samenleving min of meer autonoom in nationaal-socialistische richting te laten groeien, verdween. Geforceerde gelijkschakeling van onderwijs, pers en andere vormen van verzuild organisatieleven trad daarvoor in de plaats. Openlijk geweld werd ook niet langer geschuwd, getuige onder meer de eerste razzia's in Amsterdam. De daarop volgende Februaristaking illustreert op haar beurt de groeiende afkeer bij de bevolking.

In deze periode werd voor de confessionele vakbeweging steeds duidelijker dat gelijkschakeling alleen nog een kwestie van tijd was. 'Donkere wolken zijn boven de christelijke vakbeweging verschenen: reeds werd de doods-klok meer dan eenmaal over haar geluid', constateerde het CNV-bestuur in zijn jaarverslag over 1939-1940, dat in het voorjaar van 1941 verscheen.⁴¹ Hellwigs voornemen was om de confessionele organisaties niet meteen op te heffen, maar hen eveneens onder Woudenberg te plaatsen. Gaandeweg zou

het nvv dan taken van beide gaan overnemen, waarna op termijn samensmelting zou volgen. Uit vrees voor een opeenhoping van verzet – ook op andere terreinen groeiden de spanningen met de confessionele volksdelen vanwege ingrepen in hun organisaties – stelde Hellwig zijn overval enkele keren uit. Aangenomen mag worden dat adviezen van de *Beoabchters* daarbij een rol hebben gespeeld. Op 9 juli nog waarschuwden zij voor massaal verzet en zelfs stakingen.

Op 25 juli 1941 maakten Hellwig en zijn gevolg hun opwachting bij achtereenvolgens het RKVV- en het CNV-bestuur, die beide in Utrecht zetelden. Hellwigs opzet, een overrompeling als bij het nvv, mislukte compleet. In de voorgaande dagen waren signalen opgevangen dat nvv'ers gepolst waren om de confessionele zusterorganisaties te gaan leiden. Bovendien, zoals hiervoor reeds is vermeld, was daags tevoren de voormalige *Beobachter* Kern in het diepste geheim uit Duitsland overgekomen om de RKVV-leiding te waarschuwen voor wat te gebeuren stond. Volgens afspraak weigerden de verbondsbestuurders unaniem het bevel op te volgen om onder Woudenberg hun werkzaamheden voort te zetten. CNV-secretaris F.P. Fuykschot verklaarde: 'Door dit besluit wordt een andere grondslag gelegd en wordt het maatschappelijk leven in een andere richting geleid dan wij op grond van Gods woord voorstaan. Daaraan kunnen wij niet medewerken, omdat zulks in zou gaan tegen de beginselen die wij belijden. Dat kunnen wij niet en dat mogen wij niet. Daarom moeten wij om ontheffing uit onze functie verzoeken.'⁴² Zijn CNV-collega W. de Jong antwoordde op Duitse dreigementen dat zij bereid waren de consequenties te aanvaarden: 'Wij zullen indien dit onvermijdelijk is, daarvoor willen lijden, doch wij zoeken dit niet.' Bij het RKVV voltrok zich hetzelfde. Eind augustus, toen de confessionele bonden werden geliquideerd en de leden werden overgeboekt naar de nvv-organisaties, hadden alle confessionele vrijgestelden daadwerkelijk hun werk neergelegd.

Het feit dat veel nvv-bestuurders bereid bleken aan de liquidatie van de confessionele organisaties mee te werken was voor hun christelijke collega's een schokkende ervaring. Alleen de latere nvv-voorzitter H. Oosterhuis weigerde. De rest aanvaardde de opdracht, deels uit vrees voor represailles, deels uit eenheidsopportunisme. Woudenberg zou over dat laatste na de oorlog opmerken: 'Het algemene gevoelens op dat moment in het nvv was: eenheid is nu gewenst.' Volgens hem waren de maatregelen 'toegejuicht'.⁴³ Deze opmerkingen zijn gekleurd, maar bevatten beslist een kern van waarheid. Voor de confessionele bestuurders was het hoe dan ook verbijsterend om zien hoe sommigen zich inderdaad met enthousiasme van hun taak kweten. Een paar gingen zelfs zover dat ze tegenstrevers met aangifte bedreigden. Een enkeling deed dat ook daadwerkelijk. Het kwam de positie van het nvv bij diverse illegale onderhandelingen in de tweede helft van de bezetting niet ten goede.

H.J. Woudenberg, de nationaal-socialistische leider van het nvv, hakt de gordiaanse knoop van de verzuilde vakbeweging door. Prent in het nvv-blad Arbeid van 12 september 1941.

9. Leegloop

De gelijkschakeling van de confessionele vakbeweging is gepaard gegaan met een massale leegloop. Daartoe aangespoord door hun bestuurders, die in sommige gevallen de circulaires op voorhand hadden geconcipeerd, zegden binnen enkele dagen reeds duizenden protestants-christelijke en rooms-katholieke leden hun lidmaatschap op.

Over het aantal RKVV-leden dat zich liet overschrijven naar het nvv bestaat weinig verschil van mening. Aangenomen wordt dat slechts 3,9 procent zich liet overboeken. Hoeveel CNV-leden zijn overgegaan is daarentegen voorwerp

van discussie. Tot dusver werd door onder meer L. de Jong aangenomen dat circa 25 procent zich bij het nvv liet inschrijven.⁴⁴ De indruk is echter dat dit percentage aan de hoge kant is. In de eerste plaats omdat deze CNV-cijfers gebaseerd zijn op de stand van zaken ten tijde van de liquidatie eind augustus 1941. Bijvoorbeeld het gegeven dat bij de Christelijke Metaalbewerdersbond op de laatste registratiedag nog bijna honderd opzeggingen binnenkwamen, indiceert dat het uitschrijvingsproces toen nog volop gaande was. Daar komt bij dat alleen actieve uitschrijvingen geteld werden. Alle anderen werden geacht te zijn overgegaan naar het nvv. Collectieve opzeggingen door afdelingen werd bovendien door sommige nvv-bonden niet erkend, met als gevolg dat alle leden van deze afdelingen gewoon werden bijgeschreven.

Aangenomen mag worden dat veel leden niet de moeite namen een dankbrief te schrijven en volstonden met het staken van de contributiebetalingen. De vroegere voorzitter van de Nederlandsche Christelijke Landarbeidersbond (NCLB) M. Ruppert heeft daarop in een polemieek met L. de Jong gewezen, zonder dat hij evenwel concrete gegevens kon aandragen. Het bronnenmateriaal om zijn visie te staven of te verifiëren is inderdaad schaars gebleken. Vrijwel alle CNV-archieven zijn tijdens de bezetting door de Duitsers vernietigd. Toch lijken sommige bewaard gebleven bronnen, bijvoorbeeld van de NCLB-afdeling Dedemsvaart, Rupperts mening te bevestigen. Van de achttien leden daar had per 9 september 1941 precies de helft actief bedankt. Maar op 28 december 1941 moesten zes van de resterende negen leden geroeyeerd worden wegens wanbetaling. Slechts drie – allen nog maar kort lid en vaak werkloos – bleven daadwerkelijk lid van de nvv-afdeling.⁴⁵

Het aantal overschrijvingen bij Rupperts eigen bond was relatief hoog. Dit kan vooral verklaard worden uit de zwakke sociale positie van de landarbeiders, die in de crisisjaren vanwege de periodiek terugkerende seizoenswerkloosheid lid van de bond waren geworden en de uitkeringen niet konden missen. Deze werden bovendien met 25 procent verhoogd. Toen in de winter van 1941/1942 echter bleek dat registratie bij de kas het risico van tewerkstelling in Duitsland met zich bracht, zegden de meesten alsnog hun lidmaatschap op.

Al met al is uit de periode na eind augustus 1941 slechts één samenvattend overzicht teruggevonden: een nauwkeurige notitie uit de top van het CNV zelf. (Zie de vierde kolom van de tabel.) Uit deze notitie kan worden opgemaakt dat eind september in totaal 20.341 CNV-leden het lidmaatschap niet hadden beëindigd. Dat wil zeggen 17,8 procent van de 113.967 leden die het vakverbond op 1 januari 1941 telde. Aangenomen mag worden dat dit percentage nadien nog is gedaald, als resultaat van de illegale propaganda van de bezorgde CNV-leiding en rijpend inzicht bij de leden. Een indicatie in die richting vormt ook het ledental van het nvv zelf. Vanaf de zomer begon dit in snel tempo te dalen.

Ledencijfers van het CNV 1940-1941.

	Leden op 01-01-1940 ⁶⁶	Leden op 01-01-1941 ⁶⁷	Overschrijvingen naar NVV eind september 1941 ⁶⁸	Overschrijvingen in percentages van 01-01-1941
Ambtenaren (NCAB)	4.572	4.563	425	9,3%
Belastingambtenaren (CBB)	1.717	1.822	410	22,5%
Bouwarbeiders (NCB)	16.161	14.866	4.057	27,2%
Diamantbewerkers (CVD)	13	11	5	45,4%
Fabrieks- & Transportarbeiders (NBCFT)	18.588	16.549	2.238	13,5%
Grafici (NCGB)	3.260	3.305	1.313	39,7%
Houtbewerkers (NCHMB)	3.599	3.298	638	19,3%
Kantoor- & Handelsbedienden (NCVKH)	7.848	7.906	377	4,7%
Kleermakers (NCBK)	718	684	122	17,8%
Landarbeiders (NCLB)	25.036	23.117	5.693	24,6%
Metaalbewerkers (CMB)	12.437	11.523	1.007	8,7%
Mijnwerkers (PCMB)	448	388	6	1,5%
Personeel publieke dienst (NCBPPD)	5.641	5.592	267	4,7%
Politieambtenaren (BCPN)	1.899	2.151	783	36,4%
Postpersoneel (NBCPTT)	2.359	2.516	185	7,3%
Sigarenmakers (CBSTN)	1.270	1.424	107	7,5%
Spoor- & Tramwegpersoneel (PCB)	4.536	4.415	171	3,8%
Technici (NVCT)	782	812	50	6,1%
Textielarbeiders (Unitas)	5.155	4.861	900	18,5%
Verzekeringsagenten (CBVZ)	147	142	14	9,8%
Voedingsmiddelenarbeiders (NCVGB)	3.360	3.144	1.265	40,2%
Werkmeesters (NCWB)	798	878	308	35%
Totaal CNV	120.344	113.967	20.341	17,8%

Blijft de vraag waarom de leegloop van het RKWV zoveel sneller en vollediger is verlopen. Doorslaggevend is geweest het verschil in optreden van de kerken. Ondanks een uitdrukkelijk Duits verbod liet het rooms-katholieke episcopaat op 3 augustus in alle kerken een verklaring voorlezen waarin de gelijkschakeling van het RKWV werd veroordeeld en de leden op straffe van excommunicatie werden gesommeerd het voorbeeld van hun voormannen te volgen en hun bonden te verlaten. Dit betekende dat de katholieke arbeiders ter wille van hun persoonlijke zielenheil er alle belang bij hadden hun lidmaatschap actief te beëindigen.

De CNV-leiding heeft getracht de protestantse kerken over te halen vergelijkbare uitspraken te doen. Tevergeefs. De deputaten van de Gereformeer-

de Kerken in Nederland oordeelden dat het niet aan hen was om officieel tot het verlaten van het CNV op te roepen, laat staan om kerkelijke sancties dien-aangaande uit te vaardigen. Alleen desgevraagd gaven ze predikanten en kerkenraden te verstaan dat deze de CNV-leden moesten bijstaan en adviseren hun vakbondslidmaatschap te beëindigen. Scherpe kritiek vanuit sommige gemeenten bracht daarin geen verandering. De Nederlandse Hervormde Kerk volstond met de oproep om op 24 augustus een bede uit te spreken voor de bestuurders van de christelijk-sociale organisaties. Enkele kerkenraden, bijvoorbeeld die van Sneek en 's-Hertogenbosch, spraken wel veroordelingen uit. Maar de *impact* daarvan bleef gering, vergeleken met het nationale optreden van de katholieke kerkleiders. Een en ander betekende dat de protestantse arbeiders ten principale naar eigen inzicht en geweten moesten handelen. Dit geeft aan het aantal protestantse opzeggingen bij de CNV-bonden een aparte dimensie.

Een andere factor is geweest dat de katholieke kerk het 'Fonds voor de bijzondere noden' vormde, om de financiële gevolgen van werkloosheid en het niet meer georganiseerd zijn op te vangen. Een protestantse equivalent van dit fonds kwam er niet. Wel ontvingen CNV-bestuurders tot de bevrijding jaarlijks circa 150.000 gulden van ARP-zijde en stelden gefortuneerde protestanten aanzienlijke bedragen beschikbaar. In enkele plaatsen werd de inning van contributie heimelijk voortgezet. De hulpverlening en zelfs afdracht aan landelijke bestuurders kon daar op bescheiden schaal doorgaan.

10. Slotbeschouwing

Het eerste oorlogsjaar en met name de eerste zes maanden overziend, kan geconstateerd worden dat zowel het CNV als het RKWV onder de gegeven omstandigheden van nederlaag en bezetting mee wilden werken aan zo veel mogelijk normalisering van het dagelijks leven. Ten aanzien van de Duitse machthebber en de bezettingssituatie legde het CNV echter van meet af aan grotere terughoudendheid aan de dag dan het RKWV. In zijn kritiek op Colijn toonde het CNV-bestuur zijn gehechtheid aan de vooroorlogse democratie. De leiding van het RKWV daarentegen oordeelde dat na de capitulatie eindelijk schoon schip gemaakt kon worden in de bekritiseerde vooroorlogse politieke en maatschappelijke orde. De RKWV-leiding zag capitulatie en bezetting als katalysators om eigen hervormingsidealen te realiseren. Het indienen bij Duitse instanties van plannen voor corporatieve ordening en wijziging van de vakbewegingsstructuren getuigt daarvan. Het CNV distantieerde zich van een dergelijk streven. Voor structurele hervormingen achtte het CNV-bestuur herstel van democratie en zelfstandigheid noodzakelijk.

Geen verschil is er in de principiële afwijzing door de bestuurders van het CNV en het RKWV van de gelijkschakeling op 25 juli 1941. De verklaring voor het hogere percentage CNV-leden dat zich naar het NVV liet overschrijven

(<17,8 procent tegen het RKWV 3,9 procent) moet primair gezocht worden in de actieve, en qua religieuze implicaties verstrekkende veroordeling door de katholieke kerkleiding. Door de hiërarchische structuur en homogeniteit van de Rooms-Katholieke Kerk en de onaantastbare autoriteit van de bisschoppen binnen de gehele katholieke gemeenschap kreeg dit een massale respons. Bij de protestanten, waar heterogeniteit en decentrale organisatievormen kenmerkend waren, en waar bovendien geen traditie bestond van officiële bemoeienis met de christelijke vakbeweging, bleef vergelijkbare steun achterwege. De protestantse arbeiders moesten ten principale veel meer op basis van eigen verantwoordelijkheid handelen.

Bij een vergelijking van de beginselvaste houding van de confessionele bestuurders met die van hun NVV-collega's moet in ogenschouw worden genomen dat het NVV volkomen onvoorbereid was toen het in juli 1940 werd overrompeld. De bestuurders van het CNV en het RKWV hadden een jaar de tijd om zichzelf en hun achterban op het onvermijdelijke – dat werd gaandeweg steeds duidelijker – te prepareren. Anderzijds vond de gelijkschakeling van het CNV en het RKWV plaats in een tijd waarin de bezetter zijn ware aard was gaan tonen. De arrestatie, samen met zo'n negentig andere antirevolutionaire kopstukken, van CNV-voorzitter A. Stapelkamp en CNV-secretaris H. Amelink, kort voor de overval op de confessionele vakbeweging, had dat nog eens extra ingescherpt. De standvastigheid van de confessionele bestuurders krijgt daardoor extra allure. Ofschoon zij hun optreden coördineerden, weerstond uiteindelijk ieder persoonlijk de bedreigingen van de bezetter. Voor het CNV was het gretige optreden van ettelijke NVV'ers bij de ontmanteling van de confessionele verenigingen een bewijs van de voosheid van de neutrale en socialistische uitgangspunten. Omgekeerd werd in de eigen stellingname een bevestiging gezien van de waarde van de christelijke grondslagen.

De mislukte overval op het CNV en het RKWV is een belangrijke factor geweest bij het mislukken van de Duitse politiek van gelijkschakeling. In de eerste plaats kregen de Duitsers daardoor geen greep op het leeuwendeel van de confessioneel georganiseerde arbeiders, hetgeen vanwege de omvang en positie van beide centrales ook van grote betekenis is geweest voor de Duitse beheersing van de twee confessionele zuilen.

Daarnaast had het optreden van het CNV en het RKWV een katalyserende uitwerking op andere organisaties. Ten eerste op de ondernemersverenigingen die naar aanleiding van de gebeurtenissen van 25 juli hun samenwerking met het NVV opzegden, waarna ze zelf door de Duitsers werden ontbonden. En ten tweede bij het NVV, waar na de annexatie van de confessionele zusterorganisaties grote interne spanningen ontstonden. Dit ging vanaf de zomer van 1941 gepaard met een snelle daling van het aantal leden. Bij veel NVV'ers rijpte daardoor het besef dat de grenzen van het toelaatbare waren bereikt. Toch legden de meeste NVV-bestuurders pas op 1 mei 1942, bij de omvorming van het NVV tot het nationaal-socialistische Nederlands Arbeidsfront (NAF), hun functies neer.

Het verschil in beleid van het CNV en het RKWV in het eerste half jaar van de bezetting kan niet los worden gezien van de vooroorlogse periode.⁴⁹ In beider opstelling is sprake van continuïteit. Ten aanzien van de uiteindelijk beoogde maatschappijvormen bestonden tussen beide richtingen veel overeenkomsten. Beide wilden uiteindelijk een stelsel van publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie, gebaseerd op verwante organisch-solidaristische denkbeelden. Wel was er verschil in ideologische uitgangspunten. Terwijl het katholieke subsidiariteitsprincipe enige ruimte liet voor een zoeken naar een vergelijk met meer statelijke oplossingen, sloot het CNV-criterium van de soevereiniteit in eigen kring dat uit. Dat wapende de CNV'ers ook tegen fascistische voorstellen.

Verskillend was verder de intensiteit waarmee gedurende het interbellum maatschappijkritiek was geuit en de gewenste hervormingen waren nagestreefd. Het RKWV had na 1918 ontegenzeggelijk al een grotere drang tot structurele maatschappijhervorming getoond dan het CNV. Daarbij had het zich met eigen initiatieven, politieke pressie en dergelijke niet alleen actiever opgesteld, het had ook minder terughoudendheid aan de dag gelegd om 'evolutionaire sprongen' te wagen als de omstandigheden dat mogelijk leken te maken. Het RKWV was ook uitgesprokener geweest in zijn veroordeling van het mammonistische kapitalisme, vooral naarmate de sociaal-economische crisis van de jaren dertig voortduurde. Bovendien manifesteerde zich in deze jaren in het RKWV een afnemende gehechtheid aan de bestaande politieke orde. De positieve belangstelling die rechts-autoritaire en fascistische experimenten in Zuid-Europa in de loop van de jaren dertig kregen, onderstreept dat.

Het CNV had zich al voor 1940 impliciet en soms expliciet gedistantieerd van deze, als opportunistisch en twijfelachtig bestempelde, tendensen in de katholieke zustercentrale (en elders). Zelf had het CNV veel reserves getoond bij het bekritisieren van de kapitalistische productie- en eigendomsverhoudingen. Tevens had het telkens de noodzaak van geleidelijke hervormingen op basis van brede maatschappelijke acceptatie benadrukt. Attentisme was kenmerkend geweest voor het CNV-beleid, waarbij experimenteren en profiteren van toevallige politieke of conjuncturele omstandigheden waren afgewezen. Van kritiek op het politieke systeem hadden de CNV'ers zich onthouden. Niet onbelangrijk in dit verband is de oriëntatie van het CNV op de ARP, de partij die zich in het interbellum duidelijk met de bestaande politiek-maatschappelijke orde identificeerde. De discussies met ARP-ideoloog H. Dooyeweerd bijvoorbeeld over medezeggenschap waren dan ook vaak primair van principiële en niet van onmiddellijk praktisch-politieke aard geweest.

Afsluitend mag gezegd worden dat, afgezet tegen het schema verzet-accommodatie-collaboratie, het CNV-beleid in het eerste jaar van de bezetting gerekend kan worden tot de passieve of ontwijkende accommodatie en dat dit beleid wortels had in de vooroorlogse opstelling van het CNV. Het RKWV tenderde naar actieve accommodatie, althans in het eerste half jaar van de bezetting. In andermans woorden: 'Het streven van het RKWV naar een vergelijk met de bezetter was niet alleen naïef, het wekte ook de indruk dat het